

KIYAS SÖZCÜĞÜNÜN SEMANTİK ANALİZİ

Aytekin ÖZEL*

ÖZET

İslâmî disiplinlerde kıyas sözcüğü bir akıl yürütme türü olarak genellikle iki anlamda kullanılmıştır: dedüktif akıl yürütme ve analogik akıl yürütme. Sözcüğün orijinal kökenini ve bir tanım olarak kullanışlarını dikkate aldığımızda mantıksal ve semantik bakımdan sorun doğduğunu görürüz. Bu makale hem bu sorunları göstermeyi hem de sorunların çözümüne yönelik bazı ipuçları sunmayı amaçlar.

Anahtar Kelimeler: kıyas, dedüktif akıl yürütme, analogik akıl yürütme, İslami disiplinler

ABSTRACT

The Semantic Analysis of the Word al-Kıyas

The word al-kıyas in the Islâmic disciplines was used in the two meaning in general as a kind of reasoning: deductive reasoning and analogic reasoning. If we pay attention origin of the word and its usings as a definition, we show that there are some semantic and logical questions. This paper intends to show that questions and to offer some hints regarding to their solutions

Key Words: 1. al-kıyas 2. deductive reasoning 3. analogic reasoning 4. Islâmic disciplines

Giriş

Her mantık, kullanacağı dili yeniden kurmaya çalışır. Bu dil, tabii veya yapay olabilir. Sembolik mantık, yapay dilin örnekleriyle doludur. Tabii dilin örnekleri ise, çoğunlukla geleneksel mantıkta bulunur. Geleneksel mantık, sadece önermesel çıkarımları konu edinmemiştir; o, bir kavramlar mantığı da kurmuştur. Bu nedenle belli bir dil üzerinden konuşan bir mantık sistemi, o dildeki söz, sözcük, kavram v.b. ifadeleri tanımlamaya, sınıflamaya ve aralarındaki ilişkileri belirlemeye çalışır.

Arapça Mantık metinleri için de aynı durum geçerlidir. Zira Müslümanlar, Eski Grekçe veya bu dilden çevrilmiş Süryanice ve Farsça Mantık metinleriyle karşılaştıklarında, mantık ve gramer tartışmasına girişmişler ve Mantık, Arap gramerinde giderek da-

* [Ar. Gör.], Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: [aозel17@yahoo.com](mailto:aozel17@yahoo.com)

ha da etkin hale gelmiştir.¹ Mantık bu dil üzerinden kendini ifade etmiştir.

Erken tercüme döneminde, Eski Grekçe'den İngilizce karşılık olarak çevrilen “syllogistic” ve “syllogism” sözcükleri, yukarıda sözünü ettiğimiz dillerden Arapçaya farklı biçimlerde çevrilmiştir. Aşağıda buna kısmen işaret edeceğiz. O dönemde bu sorunun bir çözüme kavuşturulup kavuşturulmadığı bu çalışmanın konusu değildir. Sonraki dönemde ise, kendi sistemlerini kurmaya çalışan mantıkçılar, bu iki sözcüğü, bazı farklılıklar olmakla birlikte, Türkçede de kullandığımız Arapçadaki “kıyas” sözcüğü ile karşılamışlardır. İşte bu çalışmanın konusu, özellikle geç dönemde hem “syllogistic”in hem de “syllogism”in karşılığı olarak kullanılan “kıyas” sözcüğünü, hem “sözcüğün anlamına delâleti” bakımından hem de mantıkça analiz etmektir.

Çalışmamız, bir sözcüğün anlamına delâleti konusunda Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822–1895) yaklaşımını esas alır. Bu çerçevede o, kıyas sözcüğünün kullanımında ortaya çıkan anlam sorununu gündeme getirir. Sorunun çözümüne yönelik de bazı tekliflerde bulunur. Bu açıdan makalemiz, semantik (anlambilimsel) bir çalışmadır.

1. Tarihsel Bir Kafa Karışıklığı

Ortaya koymaya çalışacağımız bu sorunun tercüme dönemlerinde de ele alındığını görmekteyiz. Örneğin İbn Hazm (994–1064) “el-câmia” sözcüğünün Yunanca'da, “syllogism” (silucismus) sözcüğünün karşılığı olarak kullanıldığını söylemektedir ve kendisi de “el-câmia” sözcüğünü kullanmaktadır.² Onun, mantıkçıların “kıyas” sözcüğüyle kastettiği şeyi, “el-câmia” olarak isimlendirmesi, fikhî kıyasla mantıktaki kıyası birbirinden ayırdığını ortaya koymaktadır.³

¹ Bu konuda bir çalışma için bk. A. Hadi Adanalı, “Erken Dönem İslam'da Gramer ve Mantık Tartışması”, *İslâmiyât*, Ankara 2004, cilt: 7, sayı: 2, ss. 61–73.

² İbn Hazm, *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık*, Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî, neşr.: İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut 1983, s. 220.

³ Şehabettin Ergüven, *Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 2007, s. 208.

Tercüme dönemlerine baktığımızda, tercümelerde “syllogism”in ya aynen korunduğu, ya da kıyas olarak çevrildiği görülmektedir. Sonradan da “syllogism”in yerini “kıyas”a bıraktığı anlaşılmaktadır. Bazı eski tercümelerde ise, ‘el-kıyâsü’l-câmi’ olarak tercüme edildiği de görülmektedir.⁴ Her nedense bu sözcüğün mantık metinlerinde işlerlik kazandığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir.

Bize göre bu karışıklığın tarihsel olarak şöyle bir nedeni de olabilir: Sistematik kıyas teorisinin kurucusu Aristoteles’in kendi sistemiyle ilgili bir kafa karışıklığı içinde olması. *Topik*’lerde “syllogism” kelimesi, etimolojik kökenine uygun olarak, birden fazla öncülден oluşan, “sonuç verici herhangi bir argüman” için kullanıldı. *Çözümlemeler*’de ise, daha dar bir anlamda, iki genel terimin bir “orta terim” aracılığıyla mantıksal olarak birbirine bağlandığı akıl yürütmenin bir parçası için kullanıldı. Aristoteles’in bu dar anlamdaki akıl yürütmeler çalışması, mantıksal çalışmalarının merkezinde yer alıyordu. O tüm ispat işlemlerini de bu anlamda kullandı.⁵ Syllogism sözcüğünün müslüman dünyaya aktarımı, Aristoteles’in bu kafa karışıklığı ile birlikte gerçekleştiğini varsayabiliriz.

⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev.: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi yay. İstanbul 1999, s. 485, 4 nolu dipnot.

Burada, el-Câbirî’nin ufuk açıcı görüşlerinin bulunduğu paragrafı aynen aktarmak istiyorum: “Sullogismos Yunanca bir kelime (toplama anlamına gelen sullegein kökünden türetilmiştir) olup hesaplama, sayma ve akıl yürütme anlamlarını taşır. Arapça tercümelerde ya aynen korunmuş ya da ‘kıyas’ olarak tercüme edilmiş, sonra bu son isimde karar kılınmıştır. Bazı eski tercümelerde kelimenin orijinal manasına işaretle ‘el-kıyâsü’l-câmi’ olarak tercüme edilmiştir. Burada cem’den kastedilen şey bilinen iki öncülü bir orta terim aracılığıyla bir araya getirerek zorunlu bir sonuca ulaşmayı temin etmektir.” *A.g.e.* s. 485, 4 nolu dipnot. İbn Sinâ, *en-Necât*’ta bir yerde, kıyası ve silucisus’u (muhtemelen syllogistic) –o bölümde işlenen kıyas ve tanım bir syllogism olmayı gerektirmesine rağmen- aynı anlamda kullanmıştır. (Bk. İbn Sinâ, *Kitâb’ün-Necât*, neşr.: Mâcit Fahri, Dârü’l-Âfâki’l-Cedide, Beyrut 1985, s. 70). Tüm bunlar bir kafa karışıklığına işaret ediyor.

⁵ William Kneale, Martha Kneale, *The Development of Logic*, Oxford University Press, Oxford 1988, s. 44.

Fârâbî'nin (870–950) aşağıdaki pasajını Aristoteles'in "sylogism"i (kıyası), bazen "sonuç verici herhangi bir argüman" için kullandığına dair bir kanıt olarak ileri sürebiliriz:

"Bilakis ona (Aristoteles'e) göre analogi ve analogik geçiş, bizim özetlediğimiz ikinci sınıftır. Aristoteles'e göre o, genel olarak (ale'l-ıtlak) bir kıyastır; hâl-buki bu bir kıyas değildir; fakat gücü kıyas gücündedir."⁶

İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler* adlı eserinde, bu konuda kafa karışıklığı bulunduğu dair bir îmâda bulunmaktadır. O şöyle demektedir: "Analojiye gelince, o, çağdaşlarımızın kıyas diye bildikleri şeydir."⁷

Buraya kadar ki açıklamalardan, kıyas sözcüğünün daha önceki dönemlerde hem ad olarak hem de içerik olarak kullanımında bir sorun olduğunu kestirebiliriz.

2. Geleneksel Mantıkta Sözcüğün Anlamına Delâleti

İslâm dünyasında delâlet bahsi, çeşitli bakımlardan incelenmiştir. Son dönem Osmanlı mantıkçılarından Ahmet Cevdet Paşa bir sözcüğün anlama delâletini üç maddede ele almıştır.⁸ O maddeler şunlardır:

1) Bir sözcük, konusu olan anlamın tamamına delâlet ediyorsa orada "tam örtüşme" (mutabakat) vardır. Örneğin insan sözcüğü, "konuşan" ve "canlı" anlamlarının her ikisine delâlet ediyorsa, burada tam örtüşme oluşur. Yine örneğin "oda" sözcüğü, dört duvarla tavanın bütününe delâlet ediyorsa, bu tam örtüşmedir.⁹

Dikkat edilirse, hem "insan" sözcüğü hem de "oda" sözcüğü, aslında, tanımlarının tümünü ifade ediyorsa tam örtüşme ger-

⁶ Fârâbî, "Kitabu'l-Kıyas'is-Sagır", çev.: ve yayına haz.: Mübahat Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay. sayı: 31, Fârâbî Külliyyatı-sayı:1, Ankara 1990, Arapça metin s. 94, Türkçe çevirisi s. 125.

⁷ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev.: Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, Litera yay., İstanbul 2005, s. 57.

⁸ İsmail Gelenbevi (1730–1790) bu üç maddenin, geleneksel mantığa giriş konularından biri olarak işlenen "sözlü vaz'î delâlet" in bölümlerini oluşturduğu görüşündedir. Bk. Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, M. E. B. Yay., İstanbul 1993, s. 20.

⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedat*, sad.: Hasan Tahsin Feyizli, Fecr yay., Ankara 1998, s. 15.

çekleşmektedir. Bilindiği gibi geleneksel mantıkta insan, “konuşan canlı” diye tanımlanmıştır. Yine oda da yukarıda verdiğimiz şekilde tanımlanmıştır.

2) Bir sözcük, konusu olan anlamın bir bölümüne delâlet ediyorsa, orada “eksik örtüşme” (tazammun) vardır. Örneğin “insan” sözcüğü, tanımı olan “konuşan” ve “canlı” anlamlarından birini ifade ediyorsa, orada eksik örtüşme vardır.¹⁰

3) Bir sözcük, konulduğu anlam için zihinde gerekli olanın haricinde bir şeye delâlet ediyorsa, orada “çağrıştırma” (iltizam) vardır. Örneğin, “dövmek” sözcüğü, “bir adamın diğerine vurması” anlamına geldiğinden, zihinde “dövme”nin anlamı tasavvur olduğunda, bunun haricinde hem “döven” hem de “dövülen” hatıra gelir.¹¹ Dolayısıyla “dövmek” sözcüğü, kendi anlamının dışında hem “döveni” hem de “dövüleni” çağrıştırmış olmaktadır.

3. Kıyas Sözcüğünün Anlamına Delâleti Yönünden Analizi

İslâmi ilimlerde kullanılan “kıyas” sözcüğü, ya “fikhî kıyas” anlamında “illetin/benzetmenin” esas alındığı, dedüktif olmayan ve bir akıl yürütme türü olan “anoloji”ye (temsil) tekabül eder, ya da dedüktif bir akıl yürütme biçimi olan “kıyas”a tekabül eder. Giriş kısmında belirttiğimiz gibi, dedüktif anlamdaki kıyas sözcüğünün, Eski Yunanca kökenli olan, İngilizce syllogism ve syllogistic sözcüklerine Arapça karşılık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun gerekçesini şöyle açıklayabiliriz: “Syllogistic, bir syllogism çalışması ya da teorisidir.”¹² Syllogism ise en az iki öncül ve bir sonuçtan oluşan dedüktif bir akıl yürütmeye delâlet eder. Bu anlamda syllogistic, syllogismden daha geneldir. Çünkü syllogistic, syllogismi oluşturan önerme ve önermeler arası ilişkiler konularını kapsarken syllogism, sadece en az iki öncüllü dedüktif bir akıl yürütmeyi kapsar. İşte bu iki sözcüğün Arapça’daki kullanımının, çoğunlukla kıyas sözcüğü ile karşılandığı görüşünderiz. Örneğin biz bu konuda İbn Sînâ’nın, bir başlık

¹⁰ Aynı yer.

¹¹ Aynı yer.

¹² Otto Bird, *Syllogistic and Its Extensions*, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, USA 1964, s. 1.

olarak kıyas sözcüğünü *Kitâb'ün-Necât*'ta¹³ syllogism anlamında kullandığını, *eş-Şifa*'nın "el-Kıyas"¹⁴ bölümünde ise syllogistic anlamında kullandığını düşünüyoruz. Çünkü bu kitaplardaki kıyas konusunun içeriğine baktığımızda syllogism ve syllogistic ayrımını görmek mümkündür.

Esasen Müslüman filozoflar Aristoteles'in *Birinci Çözümler*'de ele aldığı "syllogism" teorisini incelerken genelde "kıyas" başlığını kullanmışlardır. Bu başlık altında o filozoflar, kıyasın formel doğasını dikkate alarak iktirânî (birleşmeli) kıyas, istisnâî (seçmeli) kıyas v.b. ifadeler kullanmışlardır. Bununla birlikte onlar bu sözcüğü, kıyasın uygulama alanına giren sanatın adına göre de kullanmışlardır: Burhanî kıyas, cedelî kıyas gibi. Bu örnekler çoğaltılabilir. Fakihler de "kıyas" sözcüğünü tercih etmişlerdir; ama onların kastettiği akıl yürütme genelde analogi olmuştur.

Peki, "kıyas" sözcüğü literal olarak ne anlam ifade etmektedir? Bu sözcük köken itibariyle dedüktif akıl yürütmenin bir türü olan 'kıyas'ın anlamını gerçekten karşılamaya yeterli midir? Bu sözcüğün tek başına hem fıkhîta, hem de mantıkta farklı anlamda kullanılması, mantık bakımından nasıl bir sorun doğurmaktadır? Bu sorulara cevap arayalım.

"Kaf-ya-sin" harflerinin bir araya gelmesinden oluşan ve "ka-se" fiilinin mastarı olan "kıyas" sözcüğü, köken itibariyle "takdir etmek", "ölçmek" anlamlarına gelmektedir.¹⁵ Nasîruddîn Tûsî bu sözcük için, "bir şeyin başka bir şeyin misali üzerinden takdir edilmesidir" demektedir. Bu anlamda, kıyas yapan kişi, tümelin sabit hükmünde tümelle tikeli kıyaslamaktadır.¹⁶ Tabi onun burada kastettiği mantıktaki kıyastır.

Türkçe'de de kullanılan "mukayese" sözcüğü "ka-se" fiilinin "mufâale" kalıbındandır ve iki şeyi ölçmek, karşılaştırmak anlam-

¹³ İbn Sinâ, *Kitâb'ün-Necât*, s. 69.

¹⁴ İbn Sinâ, *el-Kıyas, eş-Şifa*, tahk.: Saîd Zâyed, cilt: 4, Kahire 1964.

¹⁵ Muhammed İbn Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. VI, Beyrut 1990, ss. 187, 188.

¹⁶ Nasîruddîn Tûsî, *Şerh'ul-İşârât* (İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eseriyle birlikte), tahk.: Süleyman Dünya, Müessesetü'n-Nü'mân, Beyrut-Lübnan 1992, s. 136.

larında kullanılır. Kıyasın mantıktaki tanımı (terim anlamı) şudur:

“Kendisinde, birden daha çok şey söylendiğinde, bu söylenmiş olan şeylerden, ilinti değil de özü nedeniyle zorunlu olarak (idtirar) başka bir sözü gerekli kılan bir sözdür.”¹⁷

Kıyasın fıkıhtaki tanımı (terim anlamı) ise şudur:

“Kitap, Sünnet veya icmâda hükmü bulunmayan bir meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermektir.”¹⁸

Görülüyor ki kıyas sözcüğü, iki farklı tanıma sahip bir terim olarak kullanılmaktadır. Çünkü ilkinde, dedüktif bir şekilde, ifadelerin kendisinden, zorunlu olarak bir sonuca ulaşmak vardır; ikincisinde ise, ifadeler arasındaki bir illetten (benzerlik) dolayı bir sonuca ulaşmak vardır. İşte bu durum, kıyas sözcüğünün sözcük anlamıyla, kullanıldığı akıl yürütmedeki (dedüktif kıyas/mantıktaki kıyas) anlamının farklı olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte kıyasın Arapçadaki terim anlamı, fıkıhçıların kullandığı bağlama daha uygundur. Başka bir deyişle; kıyas sözcüğünün fıkıhtaki terim anlamı bakımından işlem ve kaplamıyla, dedüktif bir akıl yürütme tarzına ad olarak kullanılan terim anlamı bakımından işlem ve kaplamı, birbirinden farklıdır ve o, kökeni bakımından fıkıhta kullanılmaya daha müsaittir. Öyleyse kıyas sözcüğünün çift anlamlı bir terim olarak kullanıldığını ve bunun bir soruna neden olabileceğini öngörebiliriz.

Şüphesiz ki, günlük dilde çift veya çok anlamlı sözcüklerle karşılaşılmaktadır. Onlar, kullanıldıkları bağlamlarda anlamlarını kazanmaktadırlar. Bu nedenle, bizim tezimize karşılık, aynı sorunun o sözcükler için de geçerli olacağı ve bunun bağlamdan kaynaklanan normal bir durum olduğu; dolayısıyla bu tür sözcüklerin anlamının bağlamda aranması gerektiği ileri sürülebilir.

Kanaatimizce günlük dil ile bir disiplin dilini birbirinden ayırmalıyız. Çünkü günlük dil, belli bir bağlamda kullanılan dildir ve kullandığı sözcüklere o bağlamda bir anlam kazandırır. O

¹⁷ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 54.

¹⁸ Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkıh)*, çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1990, s. 110.

çok anlamlı sözcükler, bazen birbiriyle karşıt olarak bazen de karşıt olmayarak kullanılabilir. Oysa mantık, nesnel olma iddiasında bulunan bir dil olarak böyle değildir. O, kullandığı sözcükleri tek anlamlı olarak kullanır. Bu durum, “İslâmî disiplinler” genel kavramı için de geçerlidir. Fıkıhta kullanılan kıyas ne kadar İslâmî bir disiplinde kullanılıyor ise, kelamda kullanılan dedüktif kıyas da o kadar İslâmî bir disiplinde kullanılıyor demektir. O halde İslâmî disiplinlerde de bir nesnellik arayışı olmalıdır diyebiliriz.

Böyle olunca, asıl sorunun kendisi ortaya çıkar. Bu, çelişmezlik ilkesinin bir gereğidir: Kıyas, kıyas olmayan değildir. Bir akıl yürütme (delil) biçimi olarak “kıyas olmayan” ne vardır? Analoji/temsil ve tümevarım/istikra vardır. O halde kıyas, analoji/temsil ve tümevarım/istikra olmayandır. Oysa kıyas sözcüğü, hem dedüktif hem de analogik bir akıl yürütme anlamında kullanılmaktadır.

Yukarıda ifade edilen sorunu, geleneksel İslâmî mantıksal dilde, sözcüğün anlama delaleti yönünden şöyle detaylandırabiliriz: Sözcüğü önce teorik olarak mantık ve fıkıh disiplininden bağımsız bir şekilde düşünüp, sonra pratikte tek başına kullanıldığımızda, o, anlamının tümüne delâlet etmemektedir¹⁹; yani kullanımında bir tam örtüşmeden söz edememekteyiz. Çünkü teorik olarak, *hiçbir zaman aynı anda* bu sözcük, hem dedüktif kıyas için hem de analoji için çelişmezlik ilkesi gereği kullanılamaz. Bu da demektir ki pratikte dedüktif kıyas ve analoji (fikhî kıyas) için onun kullanılması, çelişkili bir olgudur.

“Kıyas” sözcüğü, her iki disiplinindeki kullanımını birbirinden bağımsız olarak ele aldığımızda, onun, hem mantıkta hem de fıkıhta kendi başına tam örtüşme yoluyla anlamlarına delâlet etme potansiyeli olacaktır. Mantıkta kıyas sözcüğü, sadece bu bağlamda dedüktifliğin ve akıl yürütmenin her ikisini tam örtüşme yoluyla kapsayabilecektir. Çünkü yukarıdaki tanımda yer alan kıyası, “dedüktif bir akıl yürütmedir” diye özetleyebiliriz. Bu anlamda o, hem dedüktiflikle hem de akıl yürütmeyle tam örtüşme içinde olacaktır. Buna benzer bir durum, fıkıhta da gerçekleşecektir; yani kıyas sözcüğünü bir an için mantıkta kullanılmadığı-

¹⁹ Sözcüğün fıkıhta bazen dedüktif anlamdaki kullanımı, bu yaklaşımımızı değiştirmez.

nı düşündüğümüzde, o, benzerliğin ve akıl yürütmenin her ikisini tam örtüşme yoluyla kapsayacaktır. Çünkü o kıyas illete (benzerliğe) dayalı bir akıl yürütme olacaktır. Ne yazık ki bu durumun her hâlükârda bir kafa karışıklığı yaratacağı besbellidir.

Bununla birlikte bu sözcüğün İslâmî disiplinlerdeki kullanımında bir “eksik örtüşme”den de bahsedilemez; zira “kıyas” sözcüğü, mantık ve fıkıh disiplininden bağımsız olarak düşünüldüğünde, hem analojiyi/temsili/misali, hem de dedüktif bir akıl yürütmeyi *hiçbir zaman aynı anda* içeremediğinden; yani ya birisini, ya da diğerini içereceğinden ve hangisini içerdiği de teorik olarak bilinemeyeceğinden, bir eksik örtüşme potansiyeli görünmemektedir.

“Kıyas” sözcüğü mantık veya fıkıh disiplininden bağımsız olarak değil de, söz konusu disiplinlerdeki kullanımını dikkate alırsak, hem mantıktaki kıyasın, hem de fıkihtaki kıyasın eksik örtüşme yoluyla anlamlarına delâlet etme potansiyeli olacaktır. Örneğin mantıktaki kullanımında dedüktifliğin ve akıl yürütmenin sadece birine delâleti söz konusu olabileceken, fıkihtaki kullanımında ise, benzerliğin ve akıl yürütmenin sadece birine delâleti söz konusu olabilecektir. Bu durum da kafa karışıklığına neden olmaktadır.

Öte yandan “kıyas” sözcüğün master halinin, yine mantık ve fıkıh disiplininden bağımsız olarak düşünüldüğünde, anlamlarına bir “gerektirme/çağrıştırma” yapması da sorunlu gözüküyor. Çünkü teorik olarak düşünüldüğünde “kıyas yapma”nın, *belli bir zamanda*, “kıyas yapan” veya “kıyas yapılan” çağrışımı söz konusu edilerek, acaba kıyastan mı (dedüktif), yoksa analojiden/temsilden dolayı mı çağrışım yaptığı belli değildir. Fakat bu, pratikte mümkündür. Bu mastarı, mantık veya fıkıh disiplininden bağımsız olarak değil de, söz konusu disiplinlerdeki ayrı ayrı kullanımını dikkate aldığımızda ise, hem mantıktaki kıyas yapan ve kıyas yapılan, hem de fıkihtaki kıyas yapan ve kıyas yapılan çağrışım yapması mümkündür. Görüldüğü gibi kıyas sözcüğünü, hem analojiye, hem de dedüktif olan kıyasa bir ad olarak vermek, bu bir takım sıkıntılara neden olmaktadır.

Abdülkuddûs Bingöl, Gelenbevî'nin tam örtüşme ile eksik örtüşme ve çağrışım arasında bir “tam girişimlilik” kabul ettiğini belirtir. Bu çerçevede Bingöl, Gelenbevî'nin eksik örtüşme ve

çağrıştırmaya dayalı delâlet biçimlerinin gerçekleştiği her yerde, tam örtüşmenin de gerçekleştiğini savunduğunu, bunun aksinin ise gerekmediği görüşünde olduğunu, tespit etmiştir.²⁰ Öyle görünüyor ki bu görüş, yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı; yani semantik belirsizlik ortadan kalkmadığından dolayı kıyas sözcüğünün terim anlamı için iddia edilemeyecektir.

Yeri gelmişken, bununla ilgili problemi, özdeşlik ilkesi bakımından kısaca açıklayalım: Şayet temsil/analoji bir kıyas ise; - biz buna a diyelim- Aristoteles'in kurduğu sillogism teorisi de bir kıyas ise; - buna da b diyelim- bu durumda, a ile b'yi özdeş kılma riskiyle karşı karşıyayızdır. Çünkü a ile b aynı şeyi değil; iki farklı akıl yürütme türünü sembolize etmektedir.

Buraya kadar yaptığımız analizden sonra da son olarak şunu söyleyebiliriz: Birbiriyle özdeş olmayan bu iki ayrı akıl yürütme için tek bir sözcüğü İslâmî disiplinlerde kullanmak uygun değildir; çünkü semantik-mantıksal açıdan sorun doğmaktadır.

3. İki Teklif

Kanaatimizce bu sorunların çözümlerinden biri şudur: Kıyas (dedüktif) ve analojinin (temsil) her ikisini de, birini diğerinin yerine kullanmadan, akıl yürütme tarzı olarak kabul edip adlarını farklı koymaktır. Kanaatimizce fıkhîdeki kıyasa "kıyas" denmeli, mantıktaki kıyasa ise uygun bir ad üretilmelidir. Böylece kıyas (sillogism) ve analojinin 'cins'leri akıl yürütme/muhakemât, akıl yürütmenin 'tür'lerinden ikisi de kıyas ve analoji olur.

Biliyoruz ki, ayırım (fasl) cins içinde türü gösteren karakter veya karakterler toplamıdır. Burada kanaatimizce "akıl yürütme" içinde iki ayrı türü gösteren karakterlerden biri; analojinin benzetmeye dayalı olup zorunlu bir sonuç vermemesi, diğeri de; kıyasın dedüktif bir yöntemle dayanıp zorunlu sonuç vermesi olacaktır.

Bir başka çözüm yolu olarak, kıyası, analojik/fikhî kıyas ve dedüktif kıyas diye ikiye ayırarak sorun çözülebilir. Ne var ki ikinci anlamdaki kıyasın (dedüktif) orijinal anlamı, buna pek uygun kaçmayabilir.

²⁰ Abdülkuddûs Bingöl, *a.g.e.*, s. 21.

Problem öyle kafa karıştırıcıdır ki İbn Sînâ tümevarım için bile kıyas sözcüğünü kullanmıştır. Örnek olarak onun şu ifadesini verebiliriz:

“Bu (bölümlü) kıyasların bir kısmı, tümevarım kıyasına (alâ kıyas’ıl-istikrai) benzer şekilde, bir ayırık şartlı önerme ile birkaç yüklemeli önermenin bileşiminden oluşur.”²¹

Bu pasajı dikkate alarak İbn Sînâ’nın kıyas sözcüğünü sadece *dedüktîf kıyas* anlamında kullanmadığını; bazen *genel akıl yürütme* anlamında da kullandığı kanaatine ulaşabiliriz.

Sonuç

Ulaştığımız nokta, kıyas sözcüğünü İslâm kültüründeki mantıksal dilde anlamı bakımından analiz edince, ortaya bir anlam krizinin çıkmasıdır. Bunun çözümlenmesi için bazı teklifler getirilebilir.

Uyguladığımız semantik ve mantıksal yöntemle dayanarak şunu da söyleyebiliriz: İslâmî disiplinlerde bazı terimlerin yerli yerinde kullanılmadığı ihtimal dâhilindedir. Şayet söz konusu terimler, yabancı bir dilden tercüme edildiyse onu analiz etmek faydalı olabilir.

Kanaatimizce, evvelce temel disiplinlerde bir yöntem olarak kullanılan ve günümüzde pek rağbet görmeyen mantık ve mantıksal analiz, hem o disiplinlerin kendi içyapılarında bulunan mantıksal çatıya göre yeniden ele alınmalı hem de onlar günümüzdeki mantık ve mantıksal analiz biçimlenmesine göre yeniden değerlendirilmelidir.

²¹ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 349.